

MESEMONDÁS

A NÉPMESÉT GAZDAGÍTÓ MOTÍVUMOK

A szegedi népmese gyökérzetében bizonyára egyidős a magyar népmesével. Sajnos, hiteles helyi meseszövegek csak a múlt század folyamán meginduló tervszerű gyűjtés óta állanak a kutatók és érdeklődők rendelkezésére. Csupán mellékesen, odavetve, következtetések alapján tudunk arról, hogy a mesemondás a mi tájunkon is ősi hagyomány.

Legenda és exemplum

A népmese szegedi múltjában több, eddig kevésbé méltatott forrással és ösztönzéssel kell számot vetnünk, így azzal az epikai hatással, amely főleg az alsóvárosi franciskánus templom szószékéről, illetőleg a kéregető alsóvárosi barátok ajkáról évszázadokon át áradt népünk tudatába. A *legenda* és *exemplum* középkorias világa megihlette mesélőkedvét.

Ha valaki a templomban isteni szolgálat idején elszunnyadt, azt a tápaiak szerint *körűfogják az ördögök*. A már többször emlegetett Tüdő Vince is úgy tanította híveit, hogy aki imádság közben elalszik, azzal a gonosz incselkedik. Azt is mondogatta, hogy az ördög állatbőrre írja azoknak az embereknek nevét, akik nem kellő komolysággal imádkoznak.

A szólás egy középkori példázattal függ össze, amelynek elnépiesedett mesei fejleményeit hazánkban alighanem a szegedi táj őrizte meg legtöbb színes változatban. Nyilván Kálmány mesemondója, Borbély Mihály előadása szerint:

A templomban vót az angyal mög az ördög. Az ördög mindég írja a bivalybűrre, aki szundikált. Egy embörnek olyan érdeme vót, hogy mindönt látott: jót is, rosszat is. Az ördög olyan sokat fölírt, hogy nem fért a név a bivalybűrre. Akkor beleakasztotta az egyik szélibe a körmit, a lábával a másik szélit belefogta a fogába, hogy majd mögnýújja, hogy tudjon rá írni.¹

A történet forrása egy kora középkori, hazánkban Szent Márton püspökhöz kapcsolódó példázat, amelyet az Érdy-kódexben (1527) olvashatunk.²

¹ EA. 2801. Nyomatásban *Ortutay Gy.*, Magyar népmesék. III. Budapest, 1960, 301. A magyar, illetőleg hazai változatokat felsorolja *Scheiber Sándor*, *Fabula* 1959, 270.

² Olvastatik — írja az Érdy-kódex — Szent Bereckről ilyen példa, hogy mikoron Szent Márton pispek misét mondana egy időben, Szent Bereck ki vala Szent Márton pispek diakonosa, láta pokolbeli ördögöt ülven az oltár megett és írnya. És mikoron az ördögnek elfogyott volna hárgyája, (hárgyája), akará az erdeg az hárgyát fogával kihúzni, hogy többet írhatna reá. Mikoron az erdeg az hárgyát húznája, az hárgya elszakadt és az erdeg igen öté (ütötte) fejét hátra az fő falhoz. Melyet látván Szent Bereck, kezdé nevetni. És mikoron Szent Márton pispek kérdenéje, miért nevetett volna, megmondá neki Szent Bereck nyilván. Megkérvdén Bereck az ördögöt, mit írt volna. Felelé az erdeg, hogy az hévságos igéket írnája, melyeket az emberek szentegyházban beszélnek. Úgy mond Szent Gergely ha az öres (üres) igéről okot kell adnonk, az utolsó napon, meg kell mértéklenünk, mennye gonzságok következnek az sok szólásból. Nyelvelmléktár V, 262.

Tombác János szövegére³ csak utalva, idézünk még egy balástyai változatot is, amelybe más középkori elemek is beleszövődnek:

Az ördög húsvét napján szokta nézni, vizsgálni, hogy ki megy telhetetlenül bezabálva a templomba. Mondogatja is; ez is az én töltött zsákom, ez is az én töltött zsákom. A nevüket aztán ökörbőrré írja föl. Fölírja azokat is, akik a templomban nevetgélnek.

Egyszer egy szegény juhászlegény is elment a misére. Ennek a legénynek olyan érdeme volt, hogy láthatta az ördögöt meg a téteményeit, mégsem nevetett rajta. Most is látta, hogy több név már nem fér a bőrré, tele lett. Az ördög erre megfogta fogával, aztán nyújtotta, tágitotta. A bőr hirtelen elszakadt, az ördög meg a fejét belevágta az ablakpárkányba. Erre a legény mégis elnevette magát, az ördög pedig az ő nevét is fölírta a bőrré.⁴

A *risus paschalis*, azaz húsvéti mosolykeltés még középkori prédikációs hagyomány: a nagybőjti szomorúságok után a papnak húsvéti szentbeszédében meg kell mosolyogtatnia híveit. Mi is hallottuk — máshol idéztük is már — azt a szószékről átvett magyarázatot, hogy a feltámadt Krisztus először azért asszonyoknak jelent meg, hogy beszédes természetükkel gyorsan elterjessék a csodálatos esemény hírét.⁵

Szintén prédikációs hagyományban gyökerezik és a *Szent János áldása*, másként *Szent János pohara* néven máig emlegetett áldomással⁶ függ össze az az Európa-szerte ismert történet, amelyet Kálmány Borbély Mihály ajkáról jegyzett le:

Volt két büszke vőfély. Odajártak hívogatni. Amikor a temetőn mentek át, megláttak egy koponyát, amelyet hányavetiségből szintén meghívtak a lakodalomba. A koponya megszólalt, és a meghívást elfogadta. A két vőfély most nagyon megijedt és a paphoz fordult tanácsért, aki ezt ajánlotta nekik: ha az a bizonyos eljön, úgy fogadják, mint a legelső, legkedvesebb vendéget, Tányért, kanalat készítsenek neki, továbbá bort és borospoharat. Külön asztalhoz ültessék, és valahányszor inni akarnak, mindig mondják: igyuk meg Szent János poharát.

Másnap a koponya meg is jelent, a vőfélyek beköszöntötték, mint első vendéget. A többi is a pap tanácsa szerint történt. Amikor a lakodalomnak vége lett, az a bizonyos is meghívta a vőfélyeket vendégségbe. A két legény újra elment a paphoz, aki azt javasolta, hogy a meghívást el kell fogadni, különben majd ő is kimegy körmenettel velük a temetőbe.

A temetőben is először Szent János poharát itták meg. A koponya megszólalt: szerencsétek, hogy körmenettel jöttetek ki, meg hogy a Szent János áldását köszöntöttétek rám. Menjetez haza, máskor ne bolygassátok a halott nyugalmát. A két legény mégis hamarosan meghalt.

Telek József († 1773) franciskánus az alsóvárosi havibúcsúnak több éven át volt ünnepi szónoka. Egyik prédikációjában⁸ Mária magasztalására ezt a történetet mondotta el:

Sába királyné kíváncsi lévén Salamon bölcsességére, festett, csinált rózsák közé tett egy igazi rózsaszálat is. Vajon Salamon meg tudja-e mondani, melyik a sok rózsza közül az igazi? Salamon ránézett a csokorra, majd méhet hozatott és elengedte. A méh körülszállotta a virágokat és az igazin pihent meg. Éva lányai közt is sok nagyon szép volt, de mégis Mária a legszebb. Rajta állott meg az Úr kegyelme.

Telek a példázatot nyilván a prédikációs közvagyomból merítette. Heller Bernát⁹ Telek példázatát nem ismerte, de Dugonics hasonló motívumával kapcsolatban ő hívja fel a figyelmet a Salamon-mondára, amelyet egyébként Calderón is felhasznált. Csereinek virágpróbán számos rózsza közül egy múrózsát kell fölismernie szaglás, tapintás nélkül, csak pusztá látásból. Cserei kaptárt szerez. A méheket a rózsákra

³ Tombác János meséi 559.

⁴ Az irodalomból *Wildhaber, R.*, Das Sündenregister auf der Kuhhaut. FFC. 163. Helsinki 1955. *Bálint, S.*, Das Sündenregister auf der Kuhhaut. Erixoniana I, 40. *Rasmussen, H.*, Der schreibende Teufel in Nordeuropa. Zender Festschrift I. 455.

⁵ Karácsony, húsvét, pünkösöd 292.

⁶ Ünnepi kalendárium I, 97; Don Juan alakjához is szokták kapcsolni.

⁷ Hagymányok II, 151.

⁸ Corona Mariana I. Csillag. III. Beszéd.

⁹ Heller B., Magyar mese- és mondalelemek egyetemesebb kapcsolatban. Ethn. 1909, 219.

ereszti, a csinált virágra egyik sem száll rá.¹⁰ Dugonics aligha mérített idegen forrásból, sokkal inkább az élőszavas, talán éppen szegedi szószéki hagyományból.¹¹

Máshol, a születésnél idézzük a keresztlehetlenül elhalt *Lelköcske* üdvözülésének legendameséjét, amelyet ismereteink szerint sem a hazai, sem az európai folklór még nem örökített meg.¹²

Kálmány több parasztkörnyezetbe helyezett, máshol már idézett temesközi története Mihály arkangyalról, Szent Kristófról és másokról¹³ szintén az egyházi folklór világát idézi.

A mi ismereteink szerint társtalanul áll két, orthodox kolindákra emlékeztető, töredéknek tetsző legendamese, amelynek sem hazai, sem idegen változatáról nem tudunk. Az egyiknek *Keresztelő Szent János* a hőse, még Kálmány gyűjtötte Magyar-szentmártonban.¹⁴ A másik *Tamás apostolról* szól. Ezt mi jegyeztük le Alsóvároson.¹⁵ Lássuk az elsőt:

Keresztelő Szent János kétszer született. Másodszor Szűz Szent Dorottya szülte a világra.

Mikor az Úr Szent Péterrel a földön járt, Szűz Szent Dorottyatól kért szállást. Meg is háltak, majd Keresztelő Szent Jánoshoz indultak.

János pap volt. Éppen akkor volt falujában a búcsú. Megérkeztek. János a kertjég mutogatta az Úristennek: nincs abban egy szál gaz sem. Az Úr azonban egy szál gatz elejtett. Amikor visszafordultak, már térdig ért. János elröstellte magát, és ki akarta szakítani. Ahogy szakajtotta volna, nem tudott tovább menni, mert kezében a gaz égni kezdett. Így aztán az Atyaisten ment a templomba, Szent János képében ő szolgálta el a misét. A nép nem is gondolta, hogy ki volt a misemondó.

Amikor Péterrel kijött a templomból, a szent kapu is kinyílt. Jánosnak a lángokban már csak a szíve látszott. Péter megszólalt: Uram, Teremtóm, ne hagyj elföldelni. Az Úr ezért megparancsolta neki, hogy a szívet vegye föl és tegye a tarisznyájába.

A búcsúnap elteltével visszafordultak, ismét Dorottyához mentek szállásra. Másnap reggel, amikor az Úristen kiment a szobából, Dorottya kinyitotta a tarisznyát. Kivette belőle a szívet, de hirtelen kinyílt az ajtó. Ijedtében a szájába kapta, lenyelte. Megfogant, és így ő szülte meg ismét Keresztelő Szent Jánost.

Az alsóvárosi Tamás-története:

Éppen vasárnap volt, amikor az Úr Jézus Péterrel a földön vándorolt. Elfáradtak, bementek egy házba, ahol Tamás élt. Tamásnak szép szöleje volt. Sokat fáradozott vele, minden örömet benne lelte. Nem túrt meg benne egy szál gatz sem. Ahogy beszélgettek, Tamás háta mögött hirtelen egy hosszú szál gaz burjánzott föl. Buzgóságában kiszakította, mire az Úr megparancsolta neki, hogy most már az egész szőlőt irtsa ki, mert vétkezett a vasárnap szentsége ellen. Jézus a szőlővesszőkből tüzet rakatott vele, őt meg a lángok közé ültette. El is hamvadt, Tamásnak csak a szíve maradt meg. Ezt Péterrel a tarisznyájába rakatta. Vándoroltak tovább. Seholy egy ház, pedig már nagyon elfáradtak. Egyszer mégis egy tanyához értek. Szegény házaspár lakott benne. Volt egy szép, jóra való nagy-lányuk is. Az Úr Jézus szállást kért tőlük. A gazda jószívvel hívta be a vándorokat. Péter a tarisznyát a fakilincse akasztotta, majd leültek pihenni, beszélgetni. A lány egyszerre valami jó szagot érzett, ami Tamás szívéből áradt feléje. Belélegzette, és azon nyomban meg is fogant tőle. Másnap megköszönve a szíveslátást, Jézus meg Péter továbbvándorolt.

A lányt szülei tisztességesnek nevelték, és nagyon elszomorodtak, amikor látták, hogy micsoda szegényt hozott rájuk. De megtörtént, hát megtörtént.

Jezusék kilenc hónap múlva haladtak visszafelé. Újra betértek a gazdához. A lánynak már éppen eljött az órája. Az Úr Jézus kiküldte Pétert, nézze meg, hogy mit lát az égen.

Péter először kutató látott. Valaki bele akarja magát majd ölni. Jézus újra kiküldte, most meg akasztófa tűnt a szemébe, megjelentve, hogy mi vár az újszülött magzatra. Harmadszorra is kiküldte Péter most a megnyílt eget látta. Jól van — mondta az Úr — Tamás most már újra megszülehet. Úgy is lett. A lány a Boldogasszony ágyában (gyerekágyban) halt meg, mindjárt meg is üdvözült.

¹⁰ A virágpróbáról van szó.

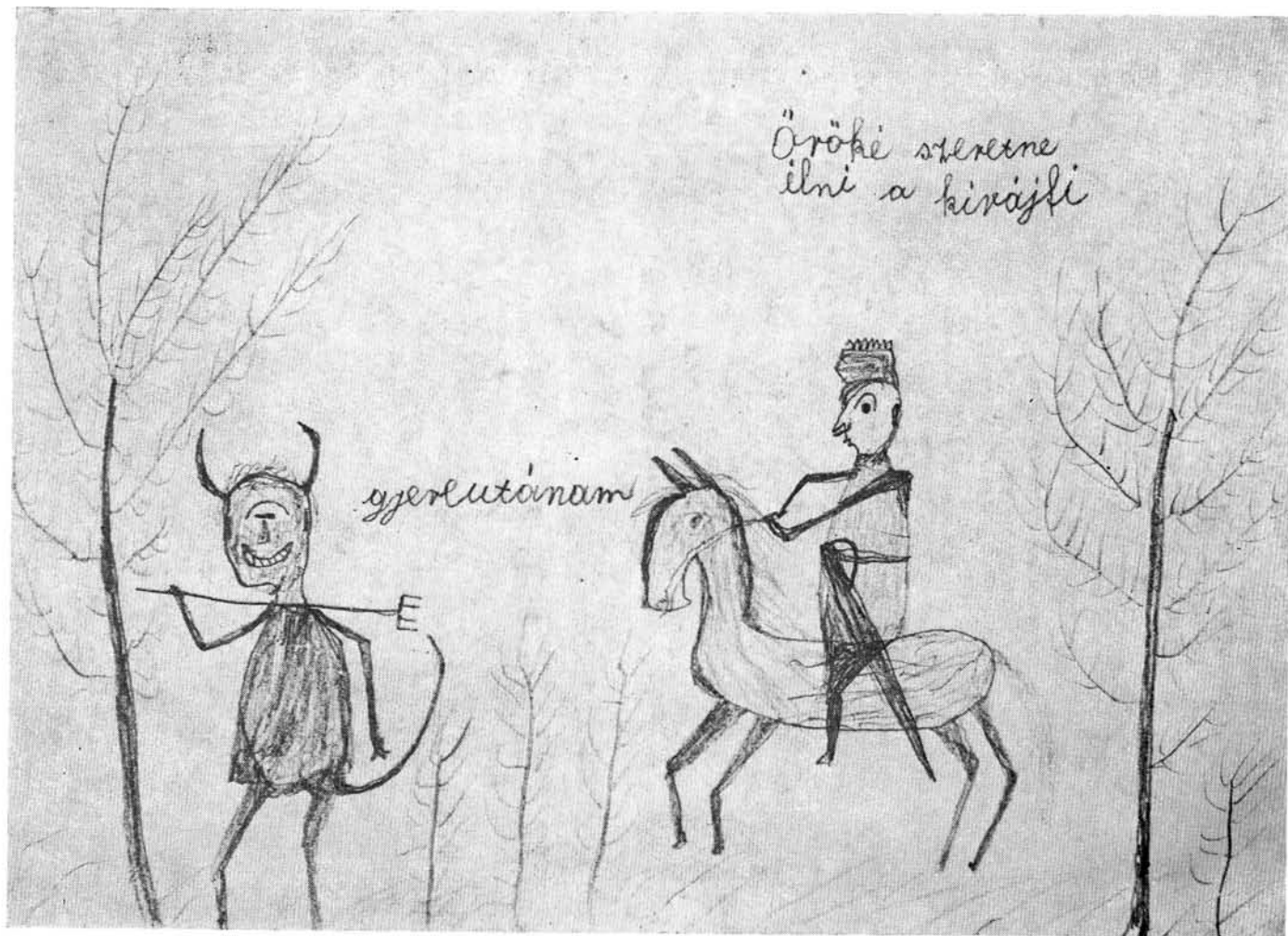
¹¹ *Dugonics A.*, Cserei, egy honvári herceg. Szeged, 1808, 94. Sokat hangoztatott követelmény, hogy egyszer sor kerüljön Dugonics egész irodalmi munkásságának folklór szemléletű elemzésére.

¹² *Lelköcske*. Idézve még Tombác János 696.

¹³ *Kálmány II*, 150. III. 139-151.

¹⁴ EA. 2801.

¹⁵ Ábrahám-Ködmén Józsefné Márki Piroska ajkáról (1974.)

Örökl étre vágó királyfi (Tombác János rajza, Lantos Miklós fölvétele)

Az egyházi hagyományt, olykor az apokrifok világát idézik Kálmány gyűjtéséből, kisebb részben a magunk hallomásából azok a természetmagyarázó (A haramiák és a Szentcsalád, Mióta rakják keresztbe a búzát? Krisztus arca a búzaszemen), sokszor példázatnak tetsző epikumok is, amelyek főleg a földön vándorló Jézus és Péter, olykor Szűz Mária, Mihály arkangyal alakjához fűződnek. Ezekből alkalmas helyen (kozmogónia, mezőgazdaság) elég sokat közöltünk. Itt csak egyet idézünk belőlük: a lusta legénynek és az ügyes lánynak¹⁶ már teljesen paraszti, helyi környezetbe ültetett históriáját:

Mikó Krisztus urunk Szent Pétórral a földön útagott, aratók kerültek az útjába. Odaköszönt hozzájuk, oszt vizet kért. Vót ott egy eladó lány, olyan tizenhat-tizennyóc esztendő. Nagyon szívesen fogadta őket, mint utasokat. Fókapta a korsót, szaladt friss vízért, avval kénalta mög őket. Szépen mögköszönték, avval továbbmőntek.

Mőnnek, mőndögélnék, de Pétórnék nem mőnt ki a lány az eszibú: Uram, Teremtóm, mit adjunk annak a lánynak, hogy olyan jó friss vizet hozott? Asszongya Krisztus urunk: Várjál, Pétór! Avval csak mőntek, beérték a város szélire, előtanáltak egy nyáját. A pásztor egy körtefa alatt feküdt a hűvősbén. Kitátotta a száját, várta, hogy majd a szájába esik a körte. Asszongya neki Szent Pétór: kelj föl barátom! Minek keljek fő? De csak kelj föl, oszt úgy ögyé! De bizony a pásztor nem kelt fő.

Mőnnek be a városba, asszongya Szent Pétór Krisztus urunknak: Uram Teremtóm, mit érdemöl ez a legény, mikor olyan lusta? Csak éppen azt várja, hogy a körte a szájába essön. Hát azt a lányt — felelte Jézus — aki nekünk azt a jó friss vizet hozta! De Uram Teremtóm, hogy gondolod? Nem érdemli mög, mikor az a lány olyan friss, ez mög olyan lusta.

Jaj, Pétór, ez is lusta lögyön mög a felesége is lusta lögyön, akkó hogy élnek mög? De így osztán mögélnek.

A táj középkorias epikai hagyományának legérettebb megnyilatkozása az *örök-életre vágyó királyfi*, amelyet Tombác János ajkáról örökítettünk meg. Honti János e mesetípust kelta eredetűnek találja. Ír hittérítő szerzetesek terjesztették el az európai kontinensen. Nem sok változatát ismerjük. Legbővebben az ír, flamand, francia hagyományban él, de horvát, lengyel variánsai is akadnak.¹⁷ Nálunk csupán a szé-kelyföldi és Szeged vidéki nép ismeri. Szegedi első följegyzései a múlt század közepéről valók.¹⁸ Ez nyilván igazolja a mesének régi helyi gyökereit. Eredetileg barát-exemplum lehetett.

Tombác meséje különös ötvözet. Főlvillan benne a *Legenda Aurea*, illetőleg az *Érdy-kódex* példázata az idő múlásáról. Egyik epizódja mintha Pokoljáró Tar Lőrincnek a tisztítóútzben szenvedő lelkekről való látomását idézné.

A török mesevilág

Adatok, párhuzamok, utalások híján reménytelen vállalkozás volna arról beszélni, hogy a *török* mesevilág páratlan gazdagsága, műfaji változatossága, az előadásnak és alkalomnak keleties révülete hogyan ihlette, színezte a szegedi nép mesemondó készségét. Hogy azonban ilyen kapcsolat virágozhatott, egyes kozmogónikus mondamotívumok mellett, Solymossy Sándor nyomán egy meseformulára utalunk. Amikor a vándorló mesehőst megkérdezzük: *hol jársz, hol kelsz, amerre még a madár se jár?* — a szegedi mesehős más magyar tájakétól eltérően így felel rá: *kelők-járok, hajt a nyomorúság*. Ez a formula főleg a balkáni népeknél ismeretes. Szegeden is, nálunk is nyilván török hatásra vert gyökereket.

¹⁶ Kálmány II. 1, 43; középkori előzményeiről Wesselski, A., Märchen des Mittelalters. Berlin 1925, 65, 214.

¹⁷ Tombác János meséi 39, 688. Vö. különben Honti J., Mesék és mítoszok a halálról és halhatatlanságról. Ethn. 1934, 34.

¹⁸ MNGY XIII. 132, 503.

Alig kétséges, hogy Borbély Mihály egyik meséje, a *Vérojtó, Kalapfojtó* még török maradvány.¹⁹

Nyomatékosan hangsúlyoznunk kell azt is, hogy magyarnak érzett sajátosságok, keleti gyökerekből sarjadt mesemotívumok a szegedi nép hagyományában is meglepő gazdagsággal fordulnak elő. Ezeket az összefüggéseket a tudományos igényű kutatás csak korunkban tárta föl és mutatott rá az ázsiai nomád népek szellemi világképével való kapcsolatukra. Sajnos, hazai folytonosságukat a vizsgálat adatokkal nem tudja alátámasztani, bizonyítani. Ismerve azonban a népemlékezet páratlan szívósságát, az íratlan hagyományok őrzésének meglepő példáit, helytálló az a föltételezés, hogy itt lényegükben századokon át fenntartott összetartozásokról lehet csak szó.

Barokk népkönyvek

A barokk időkben magyarul is megjelenő európai népkönyvek: *Hét bölcs mester, Árgirus, Salamon és Markalf, Gesta Romanorum* és még mások olyan történeteket adnak elő, amelyeknek mesejellege vitathatatlan. Ezek jeles mértékben belegyökerestek a mi szegedi népünk epikai tudatába is, és sokszor váltak eleven ihlető hagyománnyá. Megjelennek Borbély Mihály²⁰ és Tombácz János mesemondásában is. A szegedi ponyván, Grün Orbán helybéli nyomdász kiadásában is több mese látott napvilágot, így az *Árgyélus királyfi* (versben), *Stilfrid és Bruncvig*.²¹

¹⁹ *Istvánovits M.*, Egy folklóre-szüzsé kialakulása Euráziában. *Ethn.* 1964, 178. Vö. még *Berze Nagy J.*, Magyar népmesetípusok. I. Pécs 1957, 472.

²⁰ *Hagyományok* II, 125, 193, 194. A hét bölcs.

²¹ Erről más összefüggésben még bővebben is szólunk.

DUGONICS ÉS A SZEGEDI MESEHAGYOMÁNY

Ismeretes, hogy a népmese iránt való tudatos hazai érdeklődés szerény nyomai a XVIII. század végén mutatkoznak, de hírül sem vetekedhetnek a népdal, közmondás és népnyelv egykorú lelkesült és eredményes kutatásával. Amíg a felvilágosodott Bessenyei mély megvetéssel fordul el a mesétől, addig Dugonics és Csokonai már szeretetére, figyelmére méltatja. Rendszeres gyűjtésre azonban még egyikük sem gondol.

Dugonics András már helyes érzékkel veszi észre a mese pihentető hivatását is,²² amikor ezeket írja: „Etelka magához hívatta azokat a leányokat fonyóba, kik Budán mesézni legjobban tudanak. Tündér Ilonát, a Hamu-pipókéét, a Lidércet, a Tátos lovat, a Fehér macskát, néha éjjél utánig is hallgatta. Alig várta osztán, hogy a hajnal hasadgyon. Alig várta, hogy a mesékkel Eteléhez mennyen és unalmas hosszú óráit azon jóízűen hallott meséinek el-elbeszélőkkel meg-kurtíthassa.”

Nem véletlen, hogy Gaal György (1783—1855), a pesti egyetem egykori hallgatója, Dugonics rajongó tanítványa adta ki Bécsben az első komoly igényű magyar mesegyűjteményt. Gaal elhatározását legalább annyira ihlette Dugonics András, mint a Grimm testvérek példája.

Dugonics példabeszédei és jeles mondásai között olvassuk: *hazugabb a kis Ilus fiánál*. Úgy gondoljuk, hogy a hozzáfűzött magyarázó jegyzet a legkorábbi följegyzett szegedi mese,²³ illetőleg összefüggő mesetörredék:

„Kis Ilus fiának ezek voltak a leghíresebb hazugságai. Először azt találta valaki öelötte mondani, hogy a nyulat szalautában elfogta. Kis Ilus fia ezt csudálkozásra méltónak lenni nem mondotta, mivel maga a futó nyulat simogatni szokná, sőt midőn kedve tartaná, farkán fogva maga előtt üzné, még anyjának udvarába nem vinné. Ezt maga Kis Ilus igaznak lenni mondotta. Másodszor, midőn egy lovas katona azzal kérkednék, hogy Pirók lova oly szaladású lenne, hogy ha egyszer sarkantyúba venné, bár záporosan esnék is az eső, se magára, se lovára egy csöppet esni nem hagyna, mert kardját is úgy tudná forgatni, hogy azzal a csöppeket mind elhárítaná. Ezt Kis Ilus fia nem tagadta, hanem a katonától csak azt kérdezte, ha vajon arról a Pirók lováról lenne-é beszéd, melyet ő tegnap sebes futásában megpatkolt.”

Dugonicsnál is előfordul „a kevélynek szava járattyai” közt a *Királyfia Kis Miklós* névre való utalás.²⁴ Azt azonban nehéz volna már eldönteni, hogy eleven hagyományról van-e itt szó, vagy régi példabeszédes könyvekből való kimásolásról.

²² Etelka II., 241.

²³ Példabeszédek I. 261.

²⁴ Példabeszédek II, 84. Vö. *Tarnóc M.*, *Királyfia Kis Miklós* alakja régi irodalmunkban. ITK 1967.

MESEGYŰJTÉS — MESEMONDÓK

A gyűjtés kezdetei

A szegedi elbeszélő hagyomány, főleg mesevilág iránti céltudatos érdeklődés Ipolyi Arnold közvetlen hatására a múlt század derekán bontakozik. A szegedi piarista gimnázium nagyérdemű tanára, Csaplár Benedek Ipolyi Arnold mitológiai kutatásának támogatására, anyaggal való ellátására diákjaiból mesegyűjtő közösséget szervezett. Messzire kiemelkedett közülük Debreczeni János, aki édesapját, Debreczeni Ferenc alsóvárosi csizmadiamestert is megnyerte az ügynek. A diákgyűjtők között ott volt Bakay Nándor, a későbbi híres költőgyáros, Szluha Ágoston, Wéber Károly, a kiváló érzékű Vilcsek Jakab és mások.²⁵

Ismeretes, hogy az Ipolyi rendelkezésére álló meséket, így a szegedi anyagot is Kálmány Lajos rendezte sajtó alá. Sajnos, a mesék inkább tartalmi kivonatok, szinte regesztának tetszenek. Ipolyit kizárólag a mesemotívumok érdekelték, az előadás helyi, egyéni ízeit hiába keressük bennük. „Az a népi mesemondó hang — írja²⁶ Kovács Ágnes —, amelyet Arany János nyomán Arany László és Gyulai Pál maguk is használtak, s az általuk szerkesztett Magyar Népköltési Gyűjtemény gyűjtőitől is megkivántak, az Ipolyi által gyűjtött vagy gyűjtetett szövegek nagyrésznél hiányzik. A kiadásuk körül első alkalommal folytatott megbeszélések, levélváltások tartalmát nem ismerjük. Föltehető azonban, hogy Kálmánynak is tudomására hozták a gyűjtemény szerkesztői, hogy a szövegek irodalmibb, népibb formában való átdolgozása kívánatos lenne. Kálmány nekifogott tehát, hogy Ipolyi meséit „megírja”. Mesét írni adott szöveg alapján, a közfelfogás szerint egyike a legegyszerűbb stílusgyakorlatoknak. Ennek a felfogásnak természetesen körülbelül annyira van igaza, mint annak, amely azt tartja, hogy olyan verset írni, mint Petőfi Sándor, akárki tud. Hiába volt Kálmány egyike a legjobb népmesegyűjtőknek, aki anyagát és a terepet, ahol dolgozott, úgy ismerte, mint kevesen a néprajzi gyűjtők közül, mesemondó nem volt, mint voltak Kriza János, Arany László, Benedek Elek vagy Berze Nagy János. A mesék átszilvárlása a befektetett hallatlan munka ellenére sem vezetett kielégítő eredményre.”

Kálmány átírásai a szegedi nép színes beszédkultúrájának még az átlagát sem érik el. Ez halhatatlan gyűjtői érdemből természetesen mit sem von le.

Kálmány Lajos munkássága

Kálmány mesegyűjtő pályája egyébként a *Koszorúk* megjelenésével (1877) kezdődik. Csanádapácán káplán, de papi hivatása Pusztaföldvárra is átviszi. Mindkét falu, sőt a szomszédos Újkígyós is a szegedi magyarságból rajzott ki, ahol a dohánytermelő nép körében a mesemondásnak nagy kelete volt. Kár, hogy ekkor még nem ismerte föl a mesegyűjtés elsőrangú sürgősségét: eleven és gazdag hagyományt örökíthetett volna már itt meg.

²⁵ Ipolyi Arnold népmesegyűjteménye. Szerkesztette Kálmány L. MNGY XIII. Budapest, 1914. A szegedi vonatkozásokról VIII-IX.

²⁶ Kovács Á., Ipolyi Arnold folklórgyűjteménye a Néprajzi Múzeum Kéziratgyűjteményében. NÉ. XXXVIII. Budapest, 1956, 227.

A „Szeged népe” köteteiben (1881, 1882, 1893) mind növekvő jelentőséghez jutnak az elbeszélő műfajok: ballada, monda, mese. Gyűjtőterülete fölöleli az egész szegedi néprajzi tájat: a Várost, a tanyavilágot, Temesközt. Kálmány eddigi meseanyaga egyelőre korának gyűjtői felfogását, egyoldalú irodalmi szemléletét tükrözi: kizárólag magukat a szövegeket örökíti meg. Semhol semmi utalás a mesemondó egyéniségére, a társadalmi környezetre, a mesemondás körülményeire. Legfőljebb a népnyelvi sajátosságok megrögzítésére és a lehetőség szerinti szabatos lejegyzésre van gondolja.

Kálmány Lajos

Módszere, szakmai készsége, gyűjtői jósorsa a „Hagyományok” két kötetében juttatja nemcsak néprajzi, hanem magyarságismereti szempontból is klasszikus anyaghoz és eredményekhez.²⁷

Az első kötetnek, főleg a temesközi Magyarszentmártonból, Egyházaskérről (Verbica) származó meséi (Köles, Csinosom-drága, Kígyóbőrű Kámán Sára: Világ-szépasszonya és mások) a szegedi mesemondásnak legarchaikusabb rétegeit és összefüggéseit tárják föl. Kár, hogy még itt sem tudunk meg semmit az emberi környezetről, atmoszférikus sajátságokról. Ihletett előadóikat sem ismerjük. A lejegyzések itt már szinte a mesemondók előadásával azonosak.

Borbély Mihály

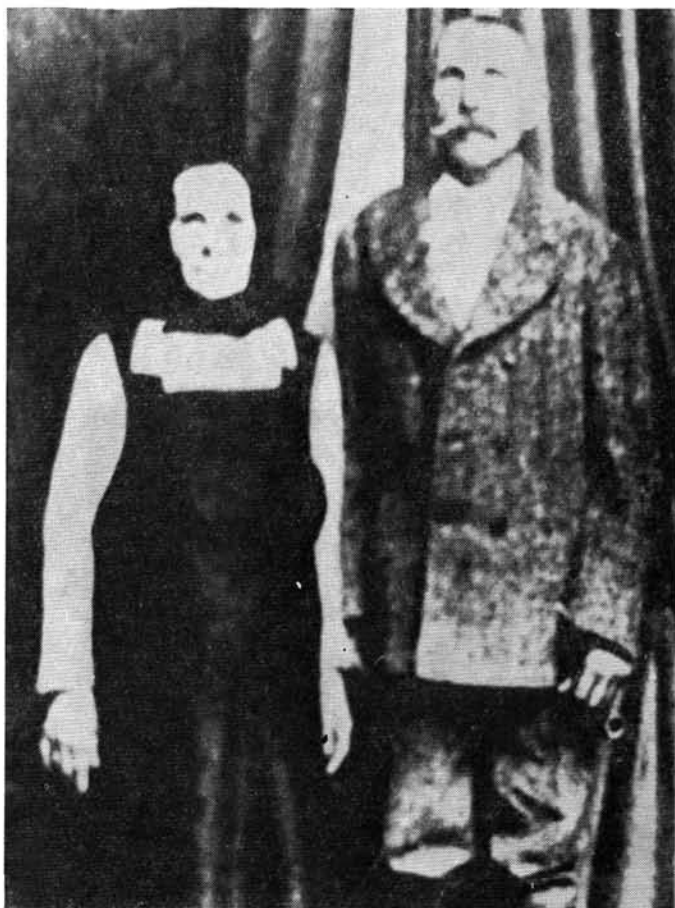
Megváltozik a helyzet a második kötetben, amely korlátozottságai ellenére is korszakjelző a magyar népmese gyűjtés történetében: Borbély Mihály meséinek kiadásával ugyanis Kálmány a modern, társadalmi szellemű mesegyűjtésnek magyar úttörőjévé válik.²⁸

²⁷ Új, tudományos értékű kiadása *Katona I.—Bori J.*, Pingált szobák. Borbély Mihály meséi, Kálmány Lajos gyűjtése. Hagyományaink. VI. Újvidék, 1977. Sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta Katona Imre. Borbély Mihály életrajzát Bori Imre írta, a kiegészítő gyűjtés Beszédes Valéria munkája.

²⁸ Úttörő érdemeinek méltatása *Ortutay Gy.*, Halhatatlan népköltészet. Budapest, 1966, 175.

Borbély Mihály (1882—1953) a szegedi néptörzsökből kirajzott Egyházaskér, népies nevén Verbica faluban volt juhász, majd gazdálkodó. Itteni család sarja, bár Beodrán született, amelynek magyar népe szintén szegedi eredetű. Fiatal korában Bácskába került, Moholon nősült, de hazakivándorolt szülőföldjére.

Kálmány még nem ad teljes emberi portrét Borbélyról. Bevezetőjének legérdekesebb része az, amelyben a mesei tulajdonjogról szól. „Meséket jegyezgettem más alkalommal, és oly meséről került föl a szó, melyet le akartam írni. Emberem szabadkozott, pedig el is mondta nagyjából. Kezdttem faggatni, s arra a kérdésemre: talán nem jól tudja — válasza az volt, hogy tudni tudja, de nem az ő meséje. Erre már kíváncsi lettem, hogy érti ezt: nem az ő meséje. Mikor mesélgetni szoktunk, ezt nem én szoktam mesélni — felelte —, hanem egyik társam. A magyarnak nemcsak nótája hanem meséje is van. Az a mese, melyet ő szokott mesélgetni a hallgatóknak, az az ő meséje... Így értendő a címül adott „Borbély Mihály meséi.” Meséinek egy részét saját bevallása szerint egy horgosi, pontosabban hosszúhátú eredetű öreg juhásztól tanulta.

Borbély Mihály és felesége (*Bori Imre nyomán*)

Egyéniségét egy Szegeden élt unokaöccse, Borbély Mátyás jellemzése alapján még a következő vonásokkal egészíthetjük ki. Mint említettük, juhász volt, majd gazdálkodott és fuvarozott. Megfordult Feketető, másként Cernabara faluban is.

Számos gyermeke volt. Igazságszerető, önérzetes ember, akit az élet ugyancsak megpróbált. Egyszer nagy indulatában beverte egy cernabarai gabonakereskedő ablakait, mert úgy érezte, hogy az a mérésnél megcsalta. Máskor az uraság kasznárját vágta végig az ökörhajtó ostonnal, mert hebehurgyán parancsolgatott neki. Hirtelen, lobbánékony természetét máig emlegetik. Feleségével, gyermekeivel keményen bánt.

Világembőre volt: amíg baleset következtében meg nem sántult, nagyon szeretett táncolni, vőfélykedni, mulatni. Már egész fiatalon híres mesemondó, aki saját szavai szerint egy hétig is tudott *hazudozni*. Borbély Mátyás is tudta, hogy a *pap*, a mesemondó lányának emlékezete szerint a *költő*, azaz Kálmány Lajos napszámot fizetett neki a mesélésért. Téli időben különösen sokfelé hívták mesélni. Unokaöccse szerint kortársai közül még a verbicai Papp József és a magyarcsernyei Márton István is ki-tűnő mesemondó volt. Ezekről nem maradt ránk semmi.

Bori Imre, illetőleg Katona Imre értesüléseiből tudjuk, hogy az analfabéta Borbély édesanyja imádságos asszony volt, aki vallásos ponyvairatokból, népkönyvekből — mint amilyen a közkedvelt *Aranykorona*, *Makula nélkül való Tükör*, *Hét bölcs mester* — nemcsak olvasni, de gyermekeinek mesélni is szeretett. Ez magyarázza különben nem templejáró mesemondónknak vallásos hangvételét, megjegzéseit, egyházas történeteit. Így az imádság erejét példázza *A mánglis pince*. A halottak tisztelőre tanít a már idézett *Beszélő koponya*. Az Oltáriszentség erejéről szól *A visszafelé sült puska*, amelyet máshol idézünk. Gyermeteg csodákról esik szó több apró történetében: *A rázarénus* (= nazarénus), *A háládatlan gyermek meg a béka*, de olykor meséinek egy-egy utalásában, epizódjában is. Mint Katona Imre is²⁹ észreveszi: „meséi tele vannak babonás-vallásos elemekkel. Meséi sokszor hiedelemközeliek, illetőleg legendás vonásokkal rendelkeznek. Nagy szerepet játszik nála a *megváltás* gondolata, így az elég tragikus befejezés az ő vallásos szemszögéből nézve valójában megdicsőülés, illetőleg üdvözülés.”

Más összefüggésben igen röviden már idéztük *Az elátkozott tizenkét gyermek* meséjét,³⁰ amely az égboltnak emberi módon élő, munkálkodó csillagait eleveníti meg:

Égy kislány tizenkét elátkozott bátyját keresve találkozik a csillagok anyjával, köszön neki: Jóestét, adjon Isten öreganyám!

Adjon Isten kislányom, neköd is! Hun jársz, hun kelsz, mikor még a szárnyas állat se járhat titen?

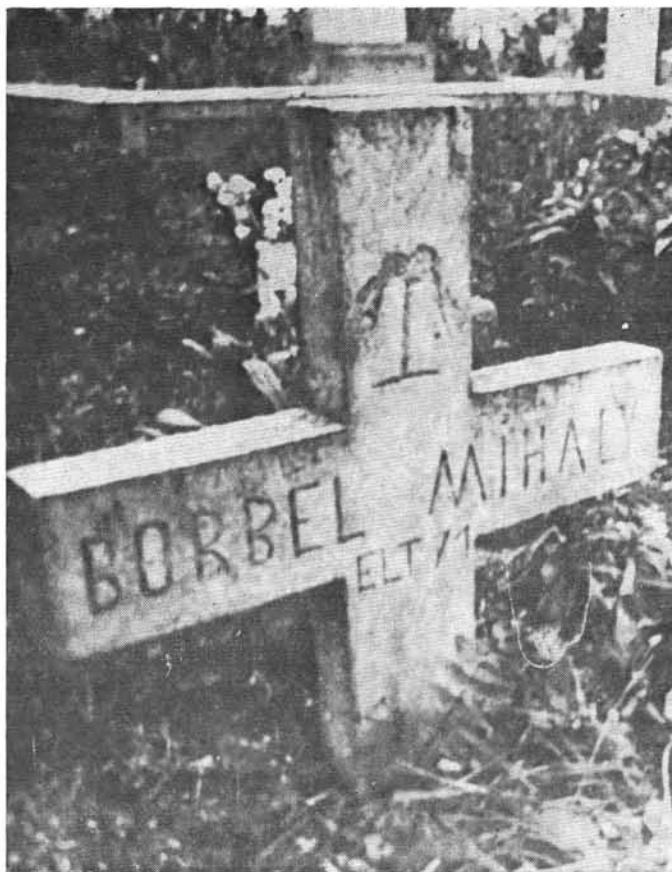
Járok, kelök öreganyám — mondta a kislány — mert az édósanyám elátkozott tizenkét testvérömet. Főládoztam értük az életömet, hogy addig mék, még csak fő nem tanáлом úket is. Nem hallotta-e kend hírüket?

Én nem hallottam, lányom, — a csillagok anyja mondja —, ha csak az én fiam nem hallotta, az *Esthajnali csillag* (Vénusz), mert az legkorábban el szokott mönni. Az mán elmén, mikor bealkonyodik. Vagy pedig a *Döncölszékér* (Nagymedve) fiam nem tud felüle, mert az mán kilenc órakor elmén. Vagy pedig a Csirkéstyúk (Fiastyúk) lányom, mán az tizenegy órakor elmén. Vagy pedig az *Ökörkereső csillag* (bizonytalan csillagkép) fiam nem tud felüle valamit, mert mán az egy órakor elmén. Vagy pedig a *Háromkaszás* (Orion) fiam nem tud valamit, mert azok mán fél kettőkor elmönnek, vagy pedig a sánta lányom (Sánta Kata, Sirius) nem tud valamit, mert az mán két órakor elmönt, és visz nekik vizet.

Egyik hazatérő csillag sem tud a tizenkét testvérről. A kislány ezután ismét útnak eredt. Talátkozott a Napnak, majd a Holdnak, végül a Szélnek anyjával, de ezek sem tudnak róluk semmit. Csak a Szélnek a leánya tudja, hol vannak. Haramia lett belőlük. Húguk hét esztendeig, hét hónapig, hét hétig, hét napig, hét óráig és hét percig mög hét minutáig böjtöl érettük, és így megváltja őket. Hazatérnek édesanyjukhoz, aki örömeben összeroskadt. Miután a fiak az átoktól megtisztultak, meghaltak. Harmadnapra édesanyjuk is meghalt utánuk.

²⁹ Pingált szobák 377.

³⁰ Kissé megrövidítettük.

Borbély Mihály sírja (Bori Imre nyomán)

Borbély mesemondása egyébként a magyar prózai epikus hagyománynak minden műfajára kiterjed. Egyik legjellegzetesebb meséje *A pingált szobák*. Mintha a hajdani képmutatókat, képmutogatókat is idézné, akik búcsúkon, vásárokon egy-egy „szenziót” rúdra erősített, váltogatott képekkel is szemléltettek.

Tombác János

1901 január 11-én a szegedi tanyavilágban, az őszeszéki kapitányságban született. Neve a legjellegzetesebb, még a török időköt idéző szegedi családnevekhez tartozik.³¹ A szegedi népnyelvben régi tájszóként is előfordul. A hajdani vízimalom egyik fontos alkatrészét, azt a vastag fenyőszálat jelentette, amely hajó híján a malmot tartotta a vízen. Belekerült a szegedi példabeszédbe is: *egy tombácon faragnak*, vagyis egy szándékon vannak, egyet akarnak.³²

³¹ XVI-XVII. századi adatok alapján. Vö. Szegedi Nemzet I. [MFMÉ 1974-75/II] 81, 95-96, valamint 162.

³² Példabeszédek I, 63.

A Tombáczok fölsővárosiak, bár Alsóvároson is akad belőlük. A múlt században jeles, olykor dúsgazdag hajóácsok, hajósgazdák, vízimolnárok is akadtak közöttük. Biztosra vehető, hogy mesemondónk ősei is vizenjárók voltak, de a folyószabályozás, gőzhajózás megfosztotta őket hagyományos életmódjuktól. A család szegényebb ágai kénytelenek voltak a múlt század derekán népesedő tanyavilágban szerencsét próbálni. Az apa, György (1869—1947) már kint, Felsőtanyán született. Ennek édesanyja (János apai nagyanyja) Vlasics Veronika. Apai ágon elmagyarosodott, katolizált szerbek ivadéka. A dédanya, — szegedi szerb polgárrszony — még nem tudott magyarul. A férje, Vlasics János a körtöltés alsóvárosi szakaszán gátőr volt, családi visszaemlékezés szerint mulatós, dicsekvő, hatalmas szerelőkédvvel megáldott ember, aki gyermekeivel nem sokat törődött.

János édesanyja Ábrahám-Fúrú Veronika (1876—1949) törölmetszett, ősi alsóvárosi magyar sarjadék. Szülei a Víz előtt még bent a Városban laktak, de a nagy katasztrófa után nemsokára tanyára, éspedig Feketeszélre sodorja őket is a megélhetés gondja. A családban már nem emlékeznek rá, hogy a két fiatal hogyan talált egymásra. Házasságukból tizenkét gyermek származott. Kilenc megérte a felnőtt kort. A mi Jánosunk negyediknek született. Mesemondó talentum egyedül neki adatott.

Nehezen éltek Őszeséken. Szegénysorsú szellérek voltak, másnak dolgoztak. Minden álmuk, vágyuk az volt, hogy a *maguk szögényei* lehessenek, önálló életet kezdjenek. Erre a dorozsmai földön hamarosan alkalom is nyílt. A múlt század legvégén (1890), jó pár évtizeddel a szegedi határ nagyrésznéek fölszántása után, de annak ösztönző példájára a dorozsmai járásokat, pusztákat is feltörlik és felosztják a jogosult redemptus-ivadékok között. Sokan azonban nyomban megváltak az őket illető földektől. A szórványosan kihúzódo dorozsmai, falubeli szegény parasztok mellett valóságos népvándorlás indul meg Alsó- és Felsőtanya szellérségéből és törpebirtokos népéből a dorozsmai határba.

Így került át Tombácz György is családjával az Őszesékkal, illetve Szatymazzal szomszédos Zsombóra. Ennek is Ménősjárás nevezetű határrészébe, ahol pár hold homokot venni is tud. Mellette kapásnak is elszegődik. A *kapás* sokgyermekes szegény tanyai családból származó fiatal házasember, aki jómódú tanyai gazda, vagy városi úri polgári birtokos homoki szőlejébe szegődik. Itt lakásul szerényebb tanyaház épült a számára. Ehhez kisebb darab földet szerzett, kialakított bért kapott, jöszágot is tarthatott. Mellette még maga kevéske örökföldjén, bérletén is tudott gazdálkodni.

Később a közeli Lápastón vernek gyökeret. Itt kezdett a János gyerek iskolába járni. Jeles eredménnyel végezte el mind a hat osztály, csak magaviseletével volt állandó baj. Mint mondotta, egyrészt mesei megoldásaiból is kitetsző igazságszeretetért, félénkebb társai érdekében való bátor kiállásáért, de eleven természetéért és csintalan-ságáért a tanítója sokszor megverte.

Czékus Frigyes egyébként tanyai népművelésünk érdemes alakja volt. Fölsimerte a gyerek okosságát, továbbá az akkor divatos iskolai agyagmintázásban (slőjd) való feltűnő ügyességét. Édesapjával beszélt is, hogy taníttatni kellene, szakiskolába járattani. A családnak azonban erre nem volt módja. Készsége azonban rajzolgató kedvében, meseformáló tehetségében mégis kibontakozhatott.

A kis János már 11 éves korában kenyérkereső. Édesapja kispásztornak szegődött. Szolgált többek között a búbájosnak híresztelt Nagypál Antalnál is. A semlyékeken, tarlókon jöszágot legeltetett. Szolgálatáért ellátás mellett egy öltözet ruha és egy választási malac járt neki.

A pusztai élet, pásztorság egész életére bevésődött szívébe, lelkébe. Meshősei szinte kivétel nélkül pásztoremberek, főleg juhászok, hűséges társukkal, a kutyával. Meséiben a királyoknak a juhászok a legjobb barátai, ők segítik ki az országot a bajból. A kutya is mesei alakká válik mellettük.

A serdülő János az első világháború idején már bandában aratott a zombolyai Csekonics uradalomban. Utóbb kaszás lett. Télidőben hol béresként, hol meg kocsi-ként szolgált, eljárt napszámba is.

1918 őszén kitört az őszirózsás forradalom, utána tavasszal kikiáltják a Tanácsköztársaságot. Harcteret megjárta bátyjával, Györggyel beállott a Vörös Hadseregbe. Tüzérnek sorozták, harcolt a csehek ellen, eljutott Eperjes alá. Csapatát később a románok ellen vezényelték. A Tanácsköztársaság összeomlása után gyalog jött haza szülei hajlékába, Lápastóra.

1919 őszén már ismét napszámba jár, majd tanyásnak szegődött. 1924 farsangján

házasodott meg, Kálmán Mária Magdolna átokházi lányt vette feleségül. Öt gyermekük született.

Később a *Márták* dűlőjében 2 holdon vetette meg a lábát: tanyát épített, szőlőt, gyümölcsöset telepített. Napszámba is eljárt, Wagner Adolf szegedi gimnáziumi tanár, országos hírvé homológus szatymazi modern gyümölcsösében dolgozott. Itt kitanulta a szemzés, sípolás, metszés, párosítás, oltás magasiskoláját. Rátermettségét oklevél is tanúsítja.

A két világháború között a szegényebb homoki gazdák a szegedi piac hallatlan olcsósága miatt Zsombórról, Szatymazról, más szomszédos helyekről termésüket: almát, körtét, barackot, dinnyét Tiszántúlra, Csanádban, Békésbe hordták a maguk kocsiján. Az aratással, csépléssel már megvoltak, az őszi munkával még várhattak. Lassan mindenki talált magának állandó szálláshelyet, ismeretséget.

János bácsi is eljárt egészen Mezőkovácsházáig, Tótkomlósig. Az összecsendült gyereksergnek mindjárt mesélni kezdett, de a felnőttek is örömet hallgatták, miközben egyetmását sikerült gyorsan elmérnie. Amikor először járt Tótkomlóson, véletlenül éppen a bíró házában kérdezősködött, hogy lovát bekötheti-e az istállóba, ő pedig megéjszakázhat-e mellette. Csak az asszony volt otthon, aki kérésébe beleegyezett. Hazaérkezvén az ura, János bácsival beszédbe elegyedett, meghívta vacsorára is. Hamarosan a vendégé lett a szó, mesélésbe fogott. Ott az asztalnál virradt rájuk, amikor befejezte. Innen paplanos ágyba került. A bíró és családja kérlelte, hogy ezentúl mindig náluk szálljon meg, de okvetlen mesével jöjjön ám.

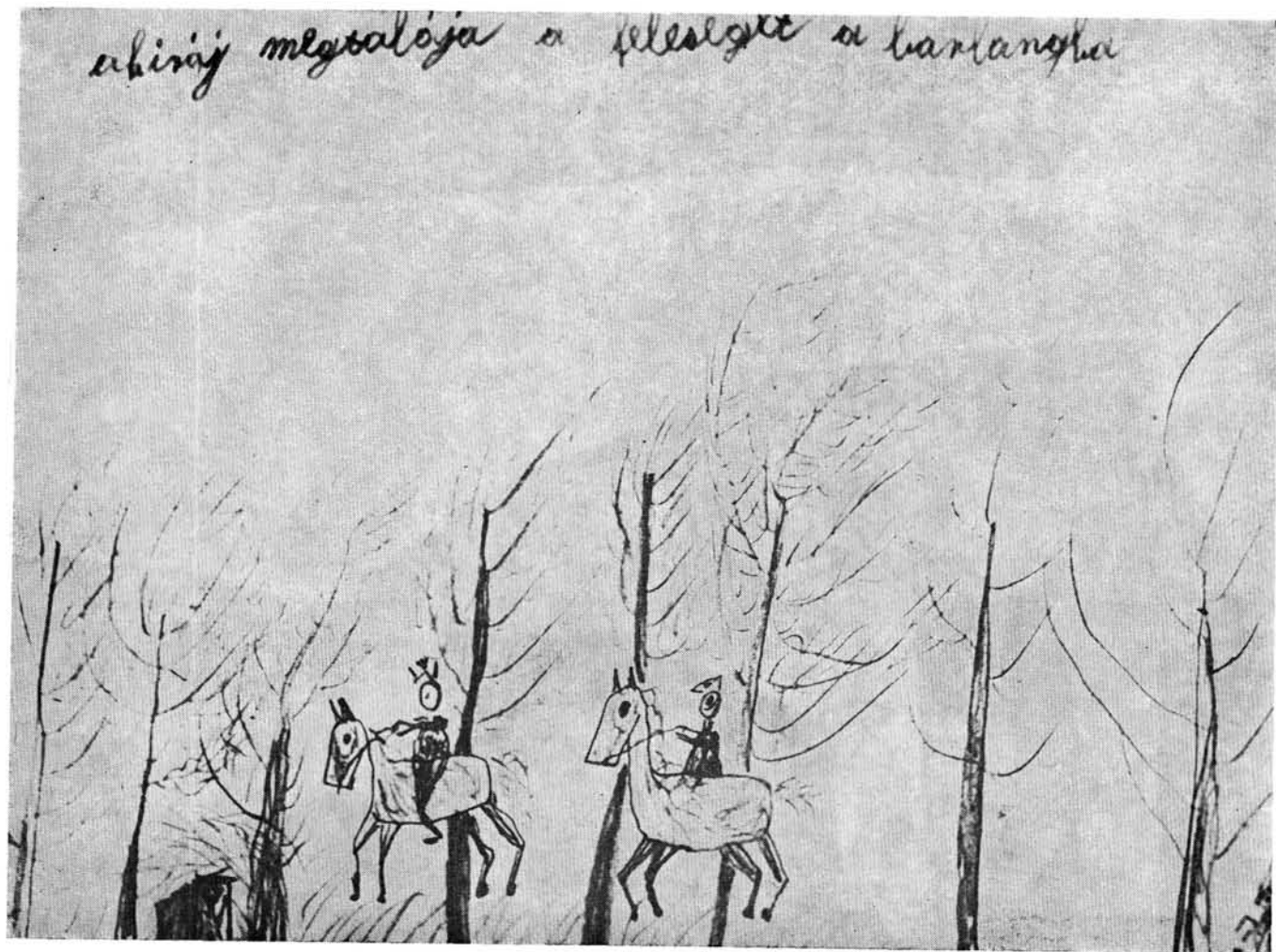
A felszabadulást követő földosztás során 4 holdat kapott egy kapástanyával együtt. Ennek fejében lemondott a Mártáknál lévő 2 holdjáról. Tapasztalatai, egyéni rátermettsége következtében minőségi fokon termelt szőlőt, modern almafajtákat, újabban földiepret. Sokáig résztvett a tanyaközség társadalmi életében is. Tizenkét esztendeig Zsombó tanácsagja (1950—1962) és a tanyájával szomszédos Wesselényi iskola szülői munkaközösségének feje. Ezt a tisztségét különösen szíven viselte. Az odajáró gyermekekkel egyenként is sokat törődött.

Élete utolsó másfél évtizedében a szívével sokat betegeskedett. Többször szorult kórházi kezelésre. 1974 december 22-én, vasárnap este közelben lakó leányának látogatására indult, útközben azonban hirtelen szívroham végzett vele. Meséinek annyira várt megjelenését³³ már nem érthette meg.

Mindig szeretett olvasni, még öregedő napjaiban is. A regényeket unta, mint mondogatta, sokat, gusztustalanul szerelmeteskednek bennük, és fölöslegesen szaporítják a szót, alig történik bennük valami. Egész olvasó parasztságunkra jellemzően a könyv szerzőjét, címét nem tartotta meg ő sem a fejében. Ezzel voltaképpen a népköltészet kollektív szelleme jut önkéntelenül is kifejezésre: az alkotás elsőbbsége. Az alkotó nem igényli magának, hogy nevét emlegessék. Mindent elolvasott, ami a kezébe akadt. Egyszer úgy leptük meg, hogy Arany Toldi-triológiájában mélyedt el. Mint mondta, már sokszor végigolvasta, de a költő nevét nem tudta megmondani, életéről sem tudott semmit.

Kétségtelen, hogy a tanyai iskola könyvtárából talán már gyermekei révén olvassatta Benedek Elek meséit és az Ezeregyéjszaka valamelyik ifjúsági kiadását. Ponyvafüzetek is megfordulhattak a kezén: Zsigfrid, Genovéva szívreható története, Hét bölcs mester, amelynek századunk legelején még a vásári ponyva legkapósabb darabjai közé tartoztak. Ponyvaolvasmányairól érdeklődve bizonytalan általánosságoknál nem tudott többet mondani. Könnyen lehetséges, hogy az ő ponyvai eredetű meséit nem föl-

³³ Tombác János meséi. Gyűjtötte és a bevezetéseket írta: *Bálint Sándor*. Lektorálta: *Kovács Ágnes*. Jegyzetekkel ellátta: *Dömötör Akos*. Új Magyar Népköltési Gyűjtemény. Szerkesztette Ortutay Gyula. XVII. Budapest 1975.

Genovéva (Tombác János meseillusztrációja, Lantos Miklós fölvétele)

tétlenül személyes olvasmányként vagy családi, baráti körben hangosan felolvasott és emlékezetbe vésett nyersanyagként vette birtokába, hanem máris folklorizálódott fogalmazásban, élőszavas közvetítéssel jutottak el hozzá.

Többször előfordult, hogy ismert, klasszikus magyar népmesének (Égigérő fa, Nap és Hold kiszabadítása) az ő szájából való előadására, újraköltésére lettünk volna kíváncsiak. Ilyenkor mindig azt mondta, hogy ezek már könyvben is benne vannak. Olvasta is őket. Ilyeneket tehát nem mesélt, csak amit a maga fülével hallott, illetőleg ő „komponált” össze.

Jellemző, hogy a klasszikusnak mondható, ünnepélyes mesekezdet — hol volt, hol nem volt — a maga költői túlzásaival és a hasonló vőfélyes befejezést hiába kerestük nála. Nyilvánvalóan már a rádió hatása, hogy helyettük nyomban a hallgatósághoz fordult és azonnal belevágott a mesébe. Csak alig-alig, inkább foszlányokban bukkannak föl nála a megszokott meseformulák (hol jársz, hol kelsz?; köszönd, hogy öreganyádnak szólítottál) a hármas tagolódás, illetőleg fokozás, és több efféle. Összemossa őket az előadás hatalmas sodrása. Feltűnő az is, hogy meséit, boszorkánytörténeteit az idő- és térbeli messzeség és határtalanság tisztelete mellett is milyen szívesen köti szülőföldjéhez, a maga korához, sőt a saját személyéhez. Hőseinek nevét hirtelenében, egész ötletszerűen választja meg, sokszor valami urasnak érzett név (Álmos, Ákos, Emma, Ildikó) után.

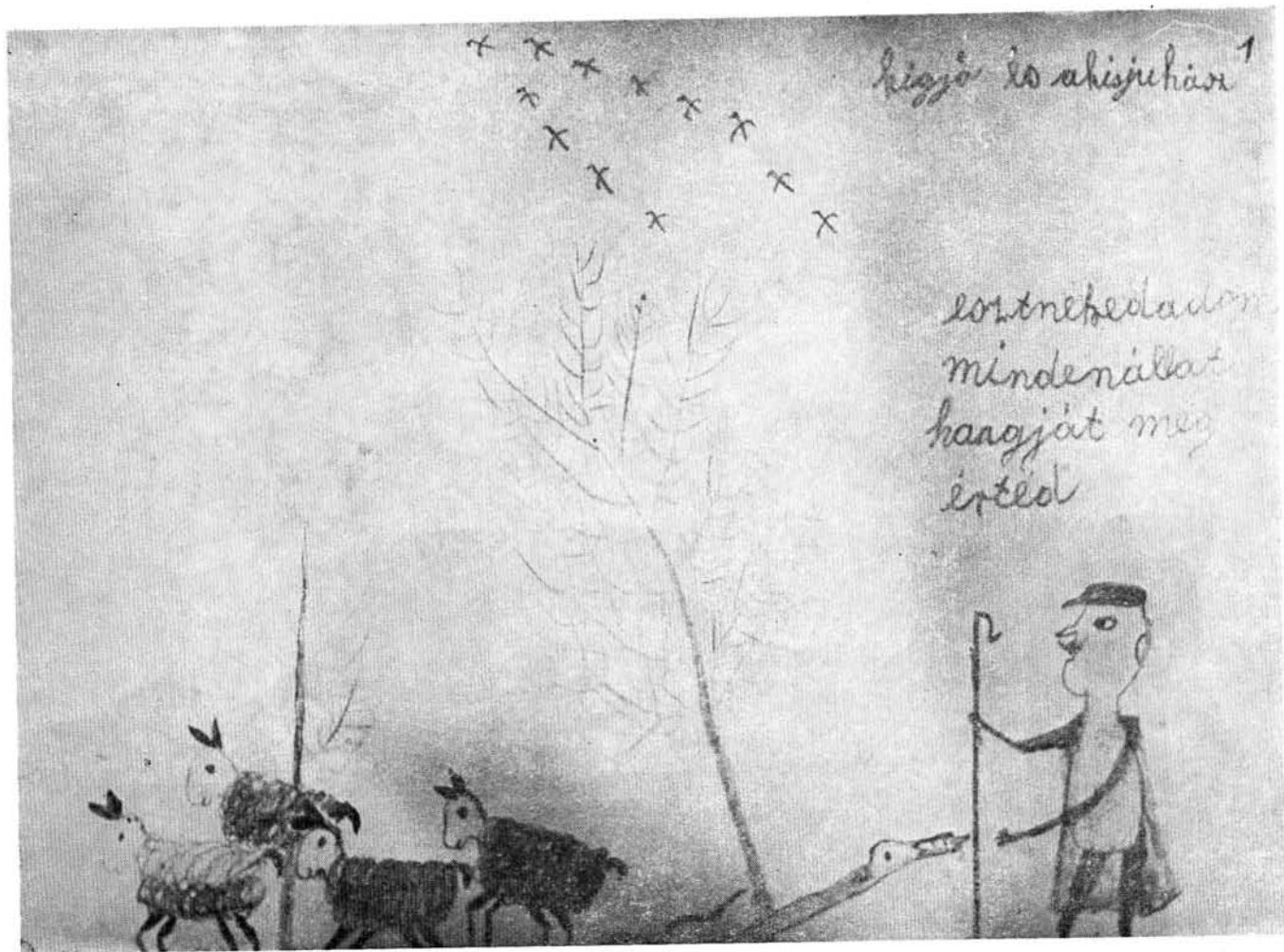
Tombác János mesemondás közben (*Juhász Antal fölvétele*)

Emlékezik rá, hogy apró gyermekkorában édesanyjától hallott először meseszerű okulásul mondott kis történeteket. Már tudatosan emlegeti Sárkány János elagott juhászembert, Rúzsa Sándor egykori barátját. Sűrűn megfordult Tombáczék hajlékában, ahol meg is vendégelték. Ezért mintegy hálából a gyerekhadnak mesével kedveskedett. Mondogatta, hogy már az iskolában, óraközi szünetekben, illetőleg nyáridőben pásztorgyerek korában mesélgetett köréje sereglett társainak. Az első világháború idején már napszámba járt: szőlőmunkát végzett, aratott. Itt az idősebbek is fölfigyeltek rá. A kicsiknek szürkén, feléből-harmadából elmondott meséit öregebbeknek szépen kikerekítve adta elő, és így hamarosan a felnőttek is őt kívánták hallgatni. Mesélni szokott kórházi, klinikai betegágyán is. A kórteremnek különböző tájakról, más-más társadalmi környezetből származó beteget, sőt a ráérő ápolónők is várták az estét, hogy megszólaljon.

„Megkérdeztük tőle: meséi miként születnek?” (Tombácz János és a Szerző; *Juhász Antal felvétele, 1964*)

Egyszer megkérdeztük tőle, hogy meséi miként születnek, támadnak a fejében. Elmondta, hogy nem mindig alszik el egyhamar. Olykor éjszaka is hirtelen fölébred és nem jön álom a szemére. Ilyenkor eszébe jut valami mesei ötlet és utána már könnyen jön a többi. Hasonlata szerint amint tavasszal az *embör* hozzáfog a munkájához, már előre bölcsen tudja, hogy őszig mi fog történni, mint kell neki helytállnia. Mondanivalóját előtte való éjszaka is átgondolta, amikor bennünket várt. Többször is előfordult azonban, hogy azonnal, minden különös belső készüllet nélkül belefogott egy hirtelen eszébejutó mese elmondásába. Főleg ha már az egyiket befejezte, de még volt idő másikkhoz is.

A kigyó és a kis juhász (Tombác János meseillusztrációja, Lantos Miklós felvétele)

Tombácz János egészen a rádiónak, majd televíziónak a tanyán való nagyobb térhódításáig, tehát a közelmúlt évtizedek villamosításáig, messze környéknek volt téli mesemondója. A korai alkonyat idején már gyülekeztek a tanyájában: szoba, konyha megtelt hallgatósággal. Felesége a kemencében tőkmagot pirított, vagy nagy fazékban cukorral ízesítve szemeskukoricát főzött a vendégek számára. Hallgatás közben ebből *csömögéztek*. Megtörtént, hogy a hosszú éjszakákat egyvégtében átmesélte, és a kései virradat még együtt találta a darvadozó társaságot. Hogy közvetlenebb legyen a hatás, olykor a jelenlevők egyéni sorsát is beleszötte a mesemondásába. Egyik-másik bóbiskoló vendégre ráütött, mintha a mesehős tette volna.

Még a hatvanas évek derekán említette, hogy unalmas óráiban olykor rajzolgatni is szokott. Kérdezte, készítsen e meséihez rajzokat. Bízattuk a munkára. Mindig megkérdeztük, valahányszor fölkerestük, hogy van-e már rajza. Hol azzal válaszolt, hogy nem ér rá, hol meg hogy a munkában elnehezedett a keze: majd télen. Hiába, a rajzolgatásból nem lett semmi.

1971 karácsonyán újabb szívrohammal a szegedi kórházba került. Állapota válságosnak látszott, de erős szervezetével a betegségből elég gyorsan kilábal. Az orvosok még több hétre bentfogták. Az eleven természetű embert a kényszerű tétlenség kissé megviselte. Itt nem akadt hallgatósága, mint már azelőtt többször, amikor klinikán feküdt. Unalmában most kezdett rajzolni, mintegy negyven illusztratív jellegű naiv rajz került ki a keze alól.

Bár Tombácz János okosságával, kritikus szellemével ugyancsak kinőtt a maga világából és környezetéből, otthona, életmódja mégis a régi tanyai honfoglalók tisztas igényszerűségét, egyszerűségét őrizte, bár anyagi körülményeinél fogva már ő is polgáriasabbá tehetné. Mindennél többre tartotta azonban a bölcs szemlélődést, még a gazdagodás, boldogulás egyébként jogosult kívánalmainál is. Bár mindig a kemény munka jutott neki osztályrészüi, mégsem lett rabja, semmivel nem hajszolta magát. A bőség vágya nem emésztette, végig megmaradt a maga mértéktartó, szinte személyesnek mondható egyszerűségében, a szellemi függetlenség magatudatlan birtokában.

Mesemondása Szeged paraszti világának fabulában való tükröződése, alighanem hattýúdala is.³⁴

³⁴ Tombácz Jánosról *Bálint S.*, Tombácz János tanyai mesemondó. Délmagyarország 1964, 144. sz. *Zsigmond M.*, Mese és valóság. Nők Lapja 1964, 34. sz. *Horváth D.*, A mesebeli János. Délmagyarország 1969, 70. sz. *Horváth K.*, Nincs mese? Élet és Irodalom 1975. 14. sz. A gyűjteményről *Katona I.*, Népköltészetünk huszonnegyedik órája. Gondolatok Tombácz János meséiről. Tiszatáj 1976, 66, *Dömötör Tekla* ism. Ethn. 1976; *Scheiber Sándor* angol nyelvű beszámolója Fabula 1976-79.

A SZEGEDI MESEMONDÁS

A népmese egyetemes költői szándékaiban, nemzetközi összefüggéseiben, szerkezetének és világerzésének meglepő egyezéseiben nem könnyű külön magyar jellegzetességekről, nemzeti vonásokról vagy akár helyi, szegedi sajátosságokról beszélni. A nyelvi kifejezés jellegében, az előadás stilizáló és megjelenítő eszközeiben, módjában azonban föltétlenül érziünk mindig valami táji, sőt egyéni vonást. Ezt a formaadást, a stílris és hangulati elemeket, környezeti háttérrel viszont jogosan mondhatja minden nép, sőt egy népen belül minden táj, illetőleg minden ihletett mesemondó a magáénak, költői birtokának.

A szegedi népmese is ismeri az állandó jellegű, a maguk helyén mindig visszatérő, ismétlődő kifejezéseket, amelyeknek *formula* a nevük. Mint tudjuk, a formuláknak az előszavas (orális) népköltészetben különös jelentőségük van, mert a földézés, reprodukálás megkönnyítésére szolgálnak, és a mesemondásnak bizonyos állandó, szinte ünnepélyes jelleget adnak. Ezeknek elhagyása a mesét éppen hagyományos közösségi, társadalmi vonásától fosztaná meg. Ez TombácZ Jánosnál már szinte teljesen hiányzik.

Most a szegedi mesékben fölbukkanó formulákat vesszük szemügyre, amelyek egyébként máshol sem hiányoznak.

Már a bevezető mondóka kiragadja a hallgatót a mindennapok megszokott világából, amikor a mese színhelyét, a szegedi mesetájon is efféle módokon jelöli meg: *hetedhét országon túl, az üveghögyekön túl, a korpakazonon innen*, még szokatlanabban: *innenön-innen, a tunnanon túl*. Sokszor kezdődik valami tréfás ünnepélyességgel. Borbély Mihály egyik meséje így kezdődik: *Hun vót, hun nem vót, az innen innet, a tunnan tunnat, az üveghögyekön is tunnan vót, a korpakazonon pedig innen vót. Ott vót egy nagy högy. A högy tetejin vót egy nagy fenyőszál. A nagy fenyőszálon vót egy kisebb fenyőszál. A kisebb fenyőszál tetejin vót egy tű. A tű tetejin vót egy rossz szoknya. Annak a hetvenhetedik ráncából szödöm elő az én mesém.*

A mesevégződésnek is megvannak a maga helyinek érzett formulái. Amikor a mesehős sok viszontagság után végre elnyeri élete társát; ezt mondja: *én a tied, té az enyüm, ásó, kapa, mög a nagyharang választ csak el égymástú.* A mesevégződés legtöbbször felénk is már csak ennyi: *igy vót, vége vót, mese vót.*

A komoly, ünnepélyes mesei előadásnak népünk körében is sokszor tréfás, sőt vaskos a befejezése, hogy a hallgatóságot ezzel mintegy visszalentítse a mindennapi világba.

Egyik verbicai mesénk a lakodalom földézésével kezdődik; *szól a zene, tizenkét banda. Én vőfély vótam. Jártam én is, úgy táncoltam. Tökhajbú vót a sarkantyúm. Tisza, Duna, Száva, Dráva zsákba vót kötve, egy kőmadzaghon vót támasztva, vasrúddal vót bekötve. A sarkantyúm tökhajbú vót. Kihasztottam a zsákot, évitte az egész vendégségöt a víz. Én aztán jó úszó vótam, a mőnyasszonyt mög a vőle-gényt kirántottam a vízbű. Azok oszt éltek sokáig. Ha mög nem haltak, most is élnek.*³⁵

Egy újkígyósi mesének ez a vége: *nagy örömmel hazamőntek. Az öreg király möghalt, nekik hatta az országát. Jancsi a testvéreinek keresött egy nagyon szép királylányt. Nagy lagzit csaptak, faggyút iprikáltak, anná világoltak. A Tisza mög a Duna ott volt az ajtó háta mögött egy zsákba bekötve. A királykisasszony nagyon tüzesen táncolt, a papucskájával kirugta a zsákot, évitte a víz mindnyájukat. Puntum, eddig vót!*³⁶

³⁵ Hagyományok I, 23.

³⁶ Nyr. 1874, 234. A mesét a fiatalon elhunyt Lócskay József papnövendék gyűjtötte.

Egy magyarszentmártoni mesének ritmikus a befejezése: *mögesküdtek, csaptak lakodalmat.*

*Vót lé mög leves,
A szürke ló a szügyivel toltá.
Vótak hercegek, grófok, nagyülepű tótok.
Róka, macska tamburált,
Sándor, Pétör táncolt.
Egyiknek vót cipellője,
Szamárbürbü kikészítve.
Aki eztet így ē tudja mesélni,
Kap egy pohár bort.³⁷*

Ismeretes, hogy a mesemondás nemcsak szellemi, hanem élettani, testi szükséglet is. A gyermek sokszor csak akkor alszik el, ha mesélnék neki. Katonák, kubikosok nehéz munka után lepihennek és éppen a kimerültség miatt nem tudnának azonnal álomba merülni. Van úgy, hogy a munka: dohánycsomózás, tollfosztás, kukorica-fosztás, hajdani halhasítás szürke egyhangúságát kell a mesemondónak előznie. Láttuk, hogy ilyeneknek Kálmány szerint olykor még napszámot is fizettek. Majláthfalvi népünk ajkán a *fabulás embör* sokat beszél, szeret beszélni, de hozzá is költ. Tordai hallomásunk szerint a *fabulaság* egyszerre jelent költészetet, költői kitalálást, mesét.

Alkalmi férfiközösségekben valaki tehát mesélni kezd. Aki mesét tud, annak kötelessége a mesemondás. Addig kell folytatnia, amíg mindenkit álomba nem ringat. „A kaszárnyaélet — írja³⁸ a szegedi világban benneélő Tömörkény — voltaképpen mindenütt egyforma... Mese van mindig búven és mondója is akad. Ha a mostani eszemmel vagyok akkor köztük, egy-két kötetre valót össze lehetett volna szedni. Van abban furfangos, tündéres, királyfias, meg a vastagabb katonafantázia termékeiből való.”

„Velük járó érdekes sajtáság — folytatja Tömörkény —, hogy mesét világosság mellett nem mondanak. Ahhoz mindig bizonyos félhomány, szürkéség, misztikum szükségeltetik. Az asztal mellett, lámpa alatt például lehetlenség mesélni. S ha ég is a lámpa, s ha ül is alatta valaki az asztal mellett az vagy levelet ír, vagy a ruháját varrja, vagy borotválkozik, míg a mesemondó és közönsége a hosszú szoba homályosabb részébe húzódik. Leginkább elhever az ágyon, tisztességtudóan előbb ráterítve a takaródzó pokrócot, hogy el ne keverjék. Így mindenki külön álmodozhat a mesemondó beszédjén, építheti hozzá gondolatait, ahogy akarja. Csöndben pipázva így ejtőznek az emberek. Ha valaki bejön az ajtón és látja, hogy mesélés van, elhelyezkedik valamelyik üres ágyon és szóvalan beáll a hallgatóságba. Üres ágy mindig van. Arról gondoskodik egyfelől a kórház, másfelől az áristom. A mese aztán tart, mert ez kedves mulatság. Van eset rá, hogy még a rendes lefekvésű idő után is folyik. A lámpát már eloltották, mindenki az ágyában és a mesemondó beszél. Olykor mese közben mondja: csont! Amire felelik a még ébrenlévők: hús! Ebből a mesélő meggyőződik, hogy van még, aki hallgatja. Mikor aztán egy közbevetett Csontra senki sem mondja rá többé a Húst, ő is elhallgat.” A meséből olykor másnap estére is maradt.

Ezt a hagyományt Kálmány is említi. Öreg sövényháziaktól hallottuk, hogy az egyszeri katona azt írta haza a szüleinek: küldjenek neki mesét. Nem tud mesélni, azonban társai nem engedik el neki sem a mesemondást.

A magunk részéről is megerősíthetjük a mesemondásnak ezt a szegedi gyakorlatát, de hozzátehetjük, hogy a századfordulón még a kubikosoknál is így volt. A nehéz napi munka után kunyhójukban, szállásukon lepihenve, rákezdt valaki a mesélésre. Különösen egy *Kiscsicsa* ragadványneven emlegetett kubikos mesemondó készségét dicsérték, aki egyébként Móraváros fia volt. Szükség esetén azonban mindkinek mesélnie kellett, ha rákerült a sor. A mi gyerekkori mesemondónk is egy írástudatlan alsóvárosi kubikosember, Kántor István (1860—1931) volt.

Kálmány írja,³⁹ hogy a Szegedről kirajzott temesközi magyarság körében, „kivált

³⁷ Hagyományok I, 13.

³⁸ SzN. 1903, 24. sz.

³⁹ A Hagyományok bevezetéséből.

a múltban, amikor még sokan ültettek dohányt, dohánycsomózáskor nagyon kapós volt a jó mesemondó. Keresve keresték, mert a dolgozó, de a mesére is hallgató közön-séget mulattatta. Ahol ily ember volt, oda szívesen mentek dolgozni. Így alkalmakkor aztán a mesemondónak ki kellett rukkolnia: mentül szebb meséket kellett mondania.”

A család körében öregek meséltek gyerekeknek, unokáknak, de a felnőttek is szívesen hallgatták. A korán esteledő téli napokon a darvadozás egyik meghitt fajtája volt ez. A tanyákon korán feküdtek, későn keltek — írja⁴⁰ máshol Tömörkény —, mert télen szokás kiheverni a nyárnak alig pihenéses, erős munkáját, amikor úgyszól-ván az este egybeolvad a virradattal. Télen, ólmos föllegek idején, ha korán sötétedett, a lepihenés idejét inkább a sötét szobában várták, ülvén a padkán a búboskemence körül. Ez a *darvadozás*, a mesemondás ideje. Ilyenkor a sötétben nőnek meg a mese-mondás különféle beszédeiben a táltosok, boszorkányok, szakállas farkasok, a Süvöl-tő manó és a Fanyűvő óriás.”

A mesemondás tanyai hagyományairól, az áthagyományozás jellegzetességeiről Tömörkény a század elején még máshol is hírt ad. Ezt a folyamatot örökíti meg *A tanyai ember Ág Illése*.⁴¹ Elmondja, hogy Szluha Ágoston, aki a múlt század ötvenes éveiben Csaplár Benedek mesegyűjtő diákközös-ségéhez tartozott, jogász korában hallgatta aratás idején az alsótanyaiak mesélését. Egy alkalommal azonban rákerült a mesemondásban a sor. „Szluha gondolkodott is, hogy miféle mesét mondjon, de nem tudott egyet sem. De aztán hirtelen eszébe jutott, hogy nem feledte el még Homéroszt, hiszen itt van a fejében teljes egészében az Iliász.

Elmondta, hát nekik részletesen, dús jelzőkkel a lányesetet, a háborút, Patroklosz halálát, Ák-hillész bosszúját, Hektor halálát, mindent úgy, ahogy kellett. Az emberek könyörögve szóltak neki: jaj de szép, ugyan mondja el még egyszer, mire is az emberek a mese csodálatosságában elszenderültek, s ő is a tanyai ágyába szabadulhatott a tarlóról.

Két napig azután nem juthatott ki a kazal tövébe a népek közé, mert más egyéb dolga volt. Harmadnap estenden kiment megint mesét hallgatni. Már szólt a mese, mikor mellük heveredett. Egy ember fekve a tarlón, mesélte Homérosz Iliászát. Úgy, ahogy történt. De nem volt már abban sem görög, sem trójai, hanem ottan magyarok és törökök hadakoztak szigorúan a vár körül, s a szép ma-gyar szűzlány elrablásán kezdődött a lélekveszedelem. A falovat is kieszelték a magyarok és a legelső magyar harcos csakugyan itt is megölte a Hektor nevezetű török huszárt. Ez a vége a mesének, mint Homérnál is, és a szenderedő emberek, a fejük alját keresvén, elmerengve mondták: Sok kemény magyar katona volt köztük, de egy sem volt olyan vitéz legény, mint Illés, az Ág Illés.”

Manapság a hagyománynak a tanyán már nyoma sincs. A civilizáltabb, dolgos alsótanyai földművesek egyenesen lenézik a mesélést: már paraszti passzióznak, dorozsmai szokásnak, tehát elmaradottságnak minősítik. Szerintük ugyanis már csak a dorozsmaiak tudnak és szeretnek mesélni. Ebből a szempontból nyilván szerencse, hogy Tombác János a szegedi tanyavilágból a dorozsmai földre került át, ahol páratlan tehetsége szabadon bontakozhatott.

Az ötvenes években mindenestre találkoztunk még néhány mesemondóval: Pusztaszeren (Papp János 1956), Dócban (Lele János 1954), Csöngölén, továbbá a bánáti Tordán (Sípos József) és Csókán (Korponai Antal), de magnetofonunk még nem volt.

Figyelmet érdemel Katona Imrének 1940 tájáról szegedi egyetemi hallgató korá-ból származó, később is kiegészített kötetnyi tápai meséje, amelynek mielőbbi meg-jelenését szívesen várjuk.⁴² Juhász Antalnak van még a közelmúltból néhány magne-tofonra vett csöngőlei meséje.

⁴⁰ A kraszniki csata 83.

⁴¹ Ethn. 1914, 97.

⁴² *Katona I.*, Prózai epikus hagyományok. In: Tápé 643-669. Összesen, mintegy 230 szövegről tesz említést. Ebből néhányat közzé is tett. Egyes szövegek már az Ortutay Gyula kezdeményezte Tápé-szeminárium közleményeként is megjelentek. Délvidéki Szemle 1942, 341, 393, 438, 484, 533. Vö. még Tündérmesék Tápéről. Gyűjtötte és közreadja *Katona I.* Szeged 1977. „Mini” kiadás.

A szegedi nagytáj epikai hagyományvilágából Kovács Ferenc kisíratoson,⁴³ Vőő Gabriella⁴⁴ romániai és Penavin Olga⁴⁵ jugoszláviai, Bánátból származó gyűjteménye is merített.⁴⁶

⁴³ Kovács F., Iratosi kertek alatt. Bukarest 1958, 15-102. Összesen 21 mese. Mint máshol rámutattunk, Kisíratost (Dorobanti) jórészt Szegedről kirajzott dohánykertészek alapították (1818). Népe máig ősi szülőföldjének ő-ző tájszólásában beszél. A kötet meseanyagát németül ismerteti *Dömötör Á.*, Fabula 1976, 123.

⁴⁴ Vőő G., Többet ésszel, mint erővel. Bukarest 1969. A kötetben Omor (*Rovanița Mare*), Ótelek (*Otelec*), Aurélháza (*Raut*), főleg pedig Csákova (*Ciakova*) és Magyarszentmárton (*Sammartin Maghiar*) falukból találunk epikumot. Ezeknek magyar népe, illetőleg magyar kisebbsége a múlt század elején odatelepült szegedi gányósarjadék. E faluk szegedi kapcsolatairól máshol már szövelünk.

⁴⁵ Penavin O., Jugoszláviai magyar népmesék. Új Magyar Népköltési Gyűjtemény. XVI. Budapest, 1971. A változatos gyűjteményben ő-ző, szegedi eredetű Ludaspuszta (*Ludoš*), Csóka (*Čoka*), Hetény (*Tamásfalva, Hetin*), Magyarszentmihály (*Mihajlovo*), Padé (*Padej*) falukból is találunk anyagot. E helységekről máshol már szintén szövelünk.

⁴⁶ Itt felsoroljuk még a Kálmány kéziratok hagyatékából közzétett meséket: Ortutay Gy.—Katonai I., Magyar Parasztnesék. I—II. Budapest, 1951—1956. I: 16, 38, 49. szám. II: 22-29, 31-41. szám. Ortutay Gy., Magyar Népmesék I—III. Budapest, 1960. III: 139, 140, 142, 143, 148, 155-157, 159, 160, 162, 164, 165, 172, 173, 209, 211, 214, 215, 224, 245-248, 250, 260, 276, 313, 314, 335, 352, 356, 359-361, 363, 364, 369, 376, 377, 381-383, 387, 389, 395, 401, 411, 412/3-5. szám.